

Aayushi International Interdisciplinary

Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 8.02

Website :- www.aiirjournal.com

Special Issue No.133

“ साहित्य संस्कृती आणि सामाजिक शास्त्रे यातील
समकालीन विचार व समस्या ”

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor's

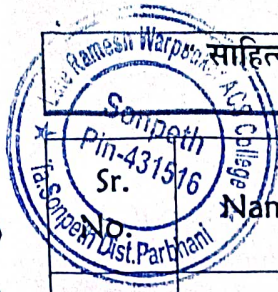
Dr.B.V. Andhale

Dr. A.B. Sarkale

Dr.A.D. Wadkar

Dr.B.R.Shinde

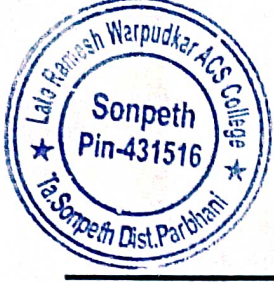

	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
19.	डॉ.गनी गफूर साहब शेख	हिंदी भाषा, संस्कृति और जीवन-दर्शन	77
20.	डॉ. कदम एच. पी.	समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताचे अलिप्ततावादी धोरण	81
21.	डॉ. एम.डी.कच्छवे	कृषी पर्यटन : महत्व, आवश्यक सुविधा,फायदे आणि अडचणी	84
22.	डॉ.मोहन मिसाळ	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांचे योगदान	89
23.	डी.एस.पटवारी	भारतीय महिलांची ऐतिहासिक स्थिती व मानवी हक्क	92
24.	प्रा.डॉ. बी.आर.शिंदे	लेखाकर्म व्यवसाय उद्योगाचा आत्मा	97
25.	प्रो.डॉ. सा. द. सोनसळे	आंबेडकरवादी कादंबरी : एक दृष्टिक्षेप	100
26.	डॉ.सुभाष दौलतराव उपाते	भारतीय ज्ञान प्रणाली आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अध्ययन	105
27.	डॉ. प्रो. व्ही. बी कुलकर्णी	मीडिया में हिंदी भाषा का प्रयोग और परिवर्तन	111
28.	डॉ वडचकर शिवाजी	नारी विमर्श की संकल्पना	114
29.	प्रा.सखाराम बाबाराव कदम	मराठी ग्रामीण कवितेची भाषा व वैशिष्ट्ये (कालखंड १९९० ते २०१०)	118
30.	डॉ. सविता शिवनाथ झुंजारे	संयुक्त राष्ट्र संघटना सिद्धांत आणि व्युद्धार	124
31.	कु डवरे संजीवनी शिवाजी डॉ. सोळंके नवीन केशवराव	आदिवासींच्या भाषिक समस्या	129
32.	डॉ वाकनकर गोविंद बन्सीधरराव	शारीरिक शिक्षणआणि खेळात योगाचे फायदे	132
33.	डॉ. मारोती बालासाहेब भोसले	मराठी भाषा: संधी व आव्हाने	136

मराठी ग्रामीण कवितेची भाषा व वैशिष्ट्ये (कालखंड १९९० ते २०१०)

प्रा.सखाराम बाबाराव कदम
मराठी विभाग, कै. रमेश वरपूडकर,
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
सोनपेट, जि.परभणी- ४३१५१६

प्रस्तावना:-

मराठी काव्यसमीक्षेत समकालीन कविता 'नव्वदोत्तर कविता' म्हणून संबोधली जात आहे. 'साठोत्तर कविता' या संकल्पनेप्रमाणेच 'नव्वदोत्तर कविता' ही संकल्पनाही आपणाला विशिष्ट कालदर्शक अर्थाने जशी विचारात घ्यावी लागते, तशीच ती विशिष्ट मूल्यव्यूहदर्शक अर्थानेही विचारात घ्यावी लागते. १९९० ते २०१० या दोन दशकांच्या काळात जागतिक स्तरावरील व्यापार, अर्थकारण, राजकारण आणि दहशतवाद या सारख्या घटकांशी ग्रामीण माणसाचे जगणे, मरणे, विचार करणे वा गप्प राहणे, प्रतिक्रिया देणे वा काहीच न करता निष्क्रिय होणे असा या कालखंडाचा प्रभाव जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रावर पडलेला जाणवतो.

ग्रामीण भागात एकीकडे पावसाचे प्रमाण कमी होत असताना, भ्रष्टाचारामुळे नागरी सुविधांचाही बोजवारा उडालेला दिसतो. अन्नधान्य, दूध, फळे, भाजीपाला जरी ग्रामीण भागात पिकत असला तरी उत्पादकांना तो आवश्यक तेवढा मिळत नसल्याचे विपरीत वास्तव नजरेत भरल्याचे दिसते. राज्यकारभार करणारी मंडळी भ्रष्टाचाराने वेढली गेली, शासकीय अधिकारी कर्मचारी यांची नीतिमत्ता ढासळली आणि त्यामुळे शेतकऱ्यांचे अधिकच पतन झाले. एकीकडे अन्नधान्याची साठेबाजी, रासायनिक खतांचे व बी-बियाणे यांचे वाढत जाणारे भाव, त्यांची अनुपलब्धता यामुळे हवालदिल शेतकऱ्यांनी अनेक बँका व सोसायटी यांच्याकडून तसेच खाजगी सावकाराकडून कर्जे घेतली. त्यातच निसर्गाची अवकृपा व सतत नापिकी, कधी ओला दुष्काळ तर कधी कोरडा दुष्काळ, कधी गारपीट या सर्व कारणाने शेतीवरच ज्यांचे जगणे अवलंबून आहे तो शेतकरी पुरता खंगला. एकही आशादायक चित्र नसल्यामुळे निराशेच्या खोल गर्तेत अडकला. शेतकऱ्यांच्या घरातील मोठ्यांची दुखणी, उपवर होत चाललेल्या लेकीबाळी, हुंड्याची वाईट व जीवघेणी स्पर्धा यामुळे शेतकऱ्यांचे पार कंबरडे मोडले. 'मरण सोपे पण जगणे अवघड बनले'.

या सगळ्या पार्श्वभूमीवर या वीस वर्षांच्या कालखंडातील कवींच्या काव्यातील भाषिक वैशिष्ट्ये शोधणे हे सोपे काम नाही. तरीही हा शोधनिबंध निमित्ताने छोटासा प्रयत्न . प्रकाश किनगावकर यांच्या 'गावाच्या आकाभोवती' या कवितासंग्रहात 'आजीची गोष्ट' सांगताना माय व आजीची गोष्ट एकच असल्याचे निरीक्षण कवी नोंदवतो. शेतकऱ्यांच्या जीवनात पात्रांची नावं बदलतात मात्र जीवन संघर्षात्मक नाट्य एकच राहते. आजीच्या गोष्टीत आजोबांच्या वाट्याला येणारे वावर तनाळ निघते, बाप पीक कोळपून कोळपून थकून जातो, आजीची बोटं निंदून निंदून दुखरी बनतात, बापाची टाळू तणकटाचे भारे वाहून दबून जाते, खांदे झुकतात, व्यसनानी घर खचते, तरीही निसर्गाने दान दिले नाही अशी अनेक कारणं कवीला दिसत राहतात. याच कवितेत मायीने सांगितलेली 'लाकूडतोड्याची गोष्ट' मुलाला पटायची... पण नातवांना ती पटत नाही. माय गोष्ट मात्र बदलत नाही पुनःपुन्हा तीच सांगते, यातून शेतकऱ्यांच्या जीवनातील कष्टाचे चक्र तसेच आवर्त होताना दिसते.

'गावाच्या आकाभोवती' या संग्रहातील 'वडांग' ह्या कवितेतील प्रतिमा स्त्री चित्रणाचा अनोखा नमुना ठरते. कृषी जीवनातील संदर्भही प्रतीकात्मक रीतीने मांडणारी 'वडांग' म्हणजे शेताभोवतीचे काटेरी कुंपण.

“आता वाटा दाबून दाबून थकून गेला बाप
अन् वडांग ही विरत गेली दिवसेंदिवस
मायच्या लुगड्यासारखी”.

शेताभोवतीच्या काटेरी कुंपणासाठी वापरलेली 'आईच्या लुगड्या'ची प्रतिमा ही तिचे शेतातील राबत असणे, शेतातील पिढीपिढीच्या तेल घालून राखण करणे, तरीही स्वतः मात्र दुर्लक्षित होऊन झिजून झिजून संपणे हा सारा आशय समोर घेऊन येते. म्हणजेच शेतकऱ्याच्या परिस्थितीचे प्रतीक रूप हे वडांग ठरते. थकलेला बाप आणि विरलेल्या लुगड्याची माय यांची दुरावस्था मात्र थोपवता येत नाही, हा आशय ही कविता सांगते.

'तापलेल्या दूधावरची साय' अशी प्रतिमा, 'रान रांडमुंड बघवेना' अशा प्रतिमा मूळ कवितेतल्या अर्थवाहीपणाला अधिक उठाव देतात व ग्रामीण स्त्रीचे जगणे, भोगणे व सहनशीलपणे परिस्थितीला तोंड देणे आपल्यासमोर आणतात.

वरील प्रातिनिधिक कवितेव्यतिरिक्त सशक्त मराठी ग्रामीण भाषिक वैशिष्ट्य रेखाटणार्या १९९० ते २०१० या दोन दशकाच्या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कवितेत एकनाथ पाटील यांच्या 'खुंट्यावर टांगलेली दुःख', संतोष पद्माकर पवार यांच्या 'पिढीपेस्तर प्यादेमात', अजय कांडर यांच्या 'आवानओल', प्रकाश होळकर यांच्या 'कोरडे नक्षत्र', शशिकांत शिंदे यांच्या 'शरणागताचे स्तोत्र', सदानंद देशमुख यांच्या 'गावकळा', रमेश चिल्ले यांच्या 'नांगरून पडलेलं शतक', उत्तम कोळगावकर यांच्या 'जंगलझडी' व 'तळपाणी', ललित अधाने यांच्या 'कुणबी बाप', नारायण सुमंत यांच्या 'सातबारा', श्रीराम गोविंद गव्हाणे यांच्या 'होऊ दे रे आबादानी', केशव खटिंग यांच्या 'सालोसाल' आदी कवितासंग्रहांचा उल्लेख करणे अपरिहार्य ठरते. परंतु हा विषय स्वतंत्र प्रबंधासाठी संशोधनाचा आवाका कवेत घेणारा ठरेल.

१९९० ते २०१० या दोन दशकातील मराठी ग्रामीण कवितेचा भाषिक अंगाने अभ्यास:-

हा खरे तर स्वतंत्र संशोधनाचा विषय ठरावा इतके व्यापक अभ्यासक्षेत्र आहे. एवढी भाषिक वैशिष्ट्ये व वेगळेपण या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कवितेत असल्याचे माझ्या निदर्शनास आले आहे. कारण या दोन दशकाच्या कालखंडात महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून लिहिली जाणारी ग्रामीण कविता तेथील स्थानिक भाषा वैशिष्ट्यांसह, बोली व प्रादेशिक रूपातून आकार धारण करताना दिसून येते. येथील कवींच्या काव्यजाणीवा ह्या अधिक वास्तवसन्मुख असल्याचे येथे दिसते. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या आशयाची अपरिहार्यता म्हणून या कालखंडातील मराठी ग्रामीण कवितेची थोडक्यात भाषिक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे नमूद करत आहे.

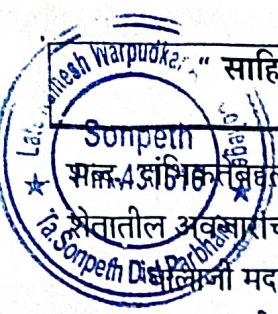
खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणामुळे बदललेले ग्रामीण जीवनाचे वास्तव आपल्या बोलीतून मांडताना येथील प्रत्येक कवी या बदलत्या परिवेशाला कसा सामोरा जातो? याचे उदाहरण म्हणून काही प्रातिनिधिक कवींच्या काव्यसंग्रहाचा विचार येथे लक्षात घेणे आवश्यक ठरेल.

अजय कांडर यांच्या 'आवानओल' (२००५) या कवितासंग्रहातून कोकणी बोली व कोकणी मराठी भाषेचा हेल घेऊन येणारी बोली कोकणातील काबाडकष्ट करणाऱ्या स्त्रीचे भावविश्व आणि कृषीजन व्यवस्थेचे ताणेबाणे शब्दबद्ध करते. निसर्ग, प्राणी, पशुपक्षी यांच्यासह वाढताना स्त्रीच्या जगण्यातील धारणा, समजुती यांना कवितारूप देण्यात अजय कांडर येथे यशस्वी होतात. समुद्राची अखंड गाज या कवितेतल्या शब्दकळेत काठोकाठ भरलेली असल्यामुळे विस्तीर्ण खुल्या अवकाशाला ती सतत साद घालते. कृषीजन व्यवस्थेतील जगण्यातील संकेत या कवितेत प्रतिमरूप धारण करतात. येथील झाडांनाच माणूसपण कवी प्राप्त करून देतो. मौखिक परंपरेतील सत्व घेऊन घनदाट होत जाणे हा या कवितेचा स्वभाव आहे.

प्रकाश किनगावकर यांच्या 'गावाच्या आकाभोवती' (२००६) कवितासंग्रहामधून ग्रामीण जीवनातील व्यथा, वेदना, दुःखे यांची अनेकविध रूपे उत्तर महाराष्ट्रातील खानदेशी शेतकऱ्यांच्या बोलीच्या वैशिष्ट्यांसह त्यांच्या शब्दकळेत अवतरले आहेत. तुकोबांनी शेतकऱ्यांविषयी व्यक्त केलेली ही दैना निरंतर सुरू असल्याचे तसेच सृष्टीचे पालनपोषण करणारा शेतकरी मरमर मरतो, कष्ट करतो; परंतु त्याच्या वाट्याला दुःखाचेच दान येते. ही परिस्थिती अजूनही बदललेली नाही. ही मध्यवर्ती जाणीव आणि केंद्र असलेल्या या संग्रहातील सगळ्या कविता आहेत.

संतोष पद्माकर पवार यांच्या 'भ्रमिष्टाचा जाहीरनामा' (२००३) व 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' (२००८) या दोन्ही कवितासंग्रहातून येणारी शब्दकळा खास ग्रामीण आहे. स्त्री, मजूर, गावगाडा आणि कुणबी यांच्या सनातन दुःखाची अभिव्यक्ती गद्यसदृश्य वाटणाऱ्या रचनाबंधामधून दिसून येते. यातील 'झडती बाईपणाच्या मातीची' या भागातील स्त्रीविषयक कविता या दृष्टीने अधिक सत्वयुक्त जाणिवानी संपन्न आहेत. माती आणि मातेचा वेगळाच सर्जनशील संदर्भ येथे सापडतो. खटकेवाज

मराठी अक्षरविज्ञानाचा अनावर राग, अंबाडी, घायपात, नारळ, मुसळ, इळा अशा कष्टकऱ्यांच्या हाती असणाऱ्या सगळ्या शेतकऱ्यांच्या उल्लेखासह ही भाषा मध्यवर्ती महाराष्ट्रातील भाषेला साजीवंत करते.

जिजाणू मदन इंगळे यांच्या 'मेलं नाही अजून आभाळ' (२०१०) या कवितासंग्रहातून आलेली बोली उमरगा परिसरातील काठावरच्या मराठी भाषेला उजागर करते. त्यातही या भाषेमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानविषयक शब्दांचा भरणा भरपूर केलेला दिसून येतो. त्यामध्ये इंटरनेट, डाटा स्पीड, मेमरी कार्ड, इमेजेस, करंट, आकडा, कार्बन, पॅकेज, मोबाईल टॉवर आदी शब्दकळा मराठीसाठी अभिनव प्रकारे उपयोजलेली आहे. कवितेतील आशयाची अपरिहार्यता समजून अनेक इंग्रजी शब्द व संकल्पना सुद्धा बिनदिवकतपणे कवितेत वावरताना दिसून येतात. (उदा. क्लिक, कनेक्ट, माऊस, सीडी, कम्प्युटर, किक अँड स्टार्ट, फर्स्ट गियर, वन जीबी - टू जीबी, स्क्रीन, एक्झिट, इंडियन आयडॉल, थीम्स, राऊंड इ.). पारंपरिक वाक्प्रचार व म्हणींची नवी घडणही अनेक ठिकाणी केली आहे.

कैलास दौंड यांच्या 'भोग सरू दे उन्हाचा' (२००७) या काव्यसंग्रहातून आजच्या ग्रामीण वास्तवाचे प्रखर आणि जीवघेणे दर्शन घडते. नगर जिल्ह्यातील पाथर्डी परिसराचा दुष्काळी भाग असणाऱ्या प्रदेशातील उध्वस्त होणारा गावगाडा, शेतीची झालेली वाताहत, अवेळी पडणारा पाऊस व त्यामुळे पिकांची धूळधाण झाल्यामुळे देशांतराला जाणारा येथील शेतकरी दणकट असला तरीही कविता मात्र अष्टाक्षरी छंदातून लोकजीवनाला उजागर करते. संग्रहातील एकूण ग्रामीण कविता प्रासादिक भाषेत व्यक्त होते. ग्रामीण समाजाच्या वास्तववादी जीवनाचे भावनाशील वृत्तीने केलेले रेखाटन येथे दिसून येते. संग्रहातील २३ व्या क्रमांकाच्या 'आगोठ' नावाच्या कवितेत पावसासाठी एक छान रूपक येते. मेघांच्या गुरांना फिरायला नभ पुरत नाही म्हणून काही मेघगाई डोंगरावर चरायला उतरतात. भर दुपारची वेळ असूनही सूर्य गुराखी तेथे दिसत नाही. या गाईना पाण्यावर नेत नाही, पण या मेघगाई सागराचे पाणी पिऊन आलेल्या आहेत व त्यातल्याच दुधाळ गाईंनी सोडलेल्या धारा म्हणजे पाऊस अशी ती प्रतिमा आहे.

शशिकांत शिंदे यांच्या 'शरणागताचे स्तोत्र' (२००५) कवितासंग्रहातून खेड्यामधल्या शेतीची शेतकऱ्याची व त्याच्या तळतळाटाची कहाणी फारच उत्कटतेने आली आहे. येथील उंबराच्या दोड्या, लेकीबाळींच्या माहेरपणाला 'वचनावर वाणी' गहाण ठेवणारे सगेसोयरे, नातेसंबंधात पूर्वी इतकी उष्णता न राहिल्याने मुलांचे फॉर्मल होणे व प्रेम, उत्कटता, माया या गोष्टी कॅज्युअल बनल्याचे कवी नोंदवतो. पाऊस, पेरणी, कळा, वंश इत्यादी शब्दकळा लक्षणीयपणे नजरेत भरते. हा कवी संपूर्ण शेतीशी, मातीशी व त्या जीवनातल्या सुखदुःखाची एकरूप झाल्याशिवाय असा अनुभव कवितेत उतरतच नसतो. हेच सत्य संपूर्ण कवितासंग्रहातून दिसून येते.

उत्तम कोळगावकर यांच्या 'जंगलझडी' (१९८२) काव्यसंग्रहातून अंधाराचा पदर, काळंशार पाणी, कडब्यासारखे पोकळ हात, अंधाराची पिलावळ, फुलाचे सरण, हरवलेल्या गाई, म्हातान्याचं काळीज, सांधा निखळलेले हात, फुलांच्या किंकाळ्या, स्वप्नांचे मृत्यू, सायंकाळचे प्रश्न, मोडलेला नांगर, पोपट आणि कंदील या व अशांसारख्या आणखीही खूप सान्या प्रतिमा ग्रामजीवनाचा वेगळा पोत दर्शवितात. कोळगावकरांच्याच 'तळपाणी' (२०००) या कवितासंग्रहातील एकूण ८४ कवितांमधून आलेली भाषा समग्र कास्तकाराच्या जगण्याला कवेत घेणारी आहे. उदा.

“ कुठनंतरी आय लगालगा आली

आन इनलेल्या टोपल्या घेऊन

गावात इकायला गेली

तवा सूर्य माझ्या डोक्यावर

टोपी सारखा येऊन बसला.”.....

“सांजच्याला बा कुठनं तरी

तरंड होऊन भेलकांडात आला

तवा सूर्य बाच्या डोक्यात उतरला व्हता.

आन् त्याचा लालभडक उज्याड

बाच्या दोन्ही डोळ्यातनं

या कवितेतील 'सूर्य' प्रतिमा तारक व संहारक अशा दोन भिन्न अर्थांची निदर्शक म्हणून अतिशय संयतपणे येताना दिसते. याच संग्रहातील 'ताकीद' नावाच्या कवितेत मात्र नेहमी पूर्वेला उगवणारा सूर्य कवीच्या हलगर्जीपणामुळे पश्चिमेला उगवतो आणि कवीला लेखी ताकीद दिल्याचे नमूद आहे. याच संग्रहातील जंगलरान पेटल्याच्या 'बातम्या' असो की 'स्वप्नांचं महानगर' नजरेआड न करता येण्यासारखंच आहे. काळ्या ढगांचे कळप, झाडाने पसरलेले हिरवे तांबूस हात, पाखराची गाणी चुरगाळून फेकलेली, खोलवर वार झाल्यागत वारा तोंड खुपसून पडला आहे, खिळे ठोकून भिंतीवर बंद केलेलं आभाळ, शेतभर पसरत चाललेलं पिसाट गवत, धुळीचा फाटका पदर ऊनच ऊन पिणारा अफाट निर्जन माळ....ही काव्यभाषा आणि तिचा बदलता पोत वाचक मनाचा तळठाव घेतो.

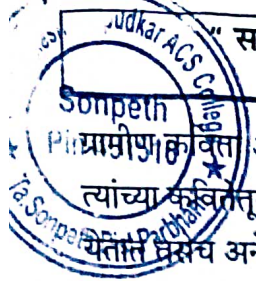
श्रीकांत देशमुख यांच्या 'बळीवंत' (आणि 'आषाढमाती'(२००३) या दोन्ही संग्रहातून पुढे आलेली कविता मराठी ग्रामीण जीवनाचा कथात्मक संवेदनेतून वेध घेते. पारंपारिक मिथकांचा नवा वापरही करतात. 'शेतीवाडीत रात्रंदिवस राबणं हाच विठ्ठल असं मानणाऱ्या श्रद्धाळू, कुणबाऊ मायमाऊल्यांना' कवीने संग्रह अर्पण केलाय. सातशे वर्षापासून साऱ्या कुणब्यांना आणि त्यांच्या अठरापगड अलुत्याबलुत्यांना बांधून ठेवणारा, वर्षानुवर्ष स्वतःकडे यायला लावणारा अपरिहार्य विठोबा शेतात रात्रंदिवस राबाताना दिसतो. शेणामातीत कालवणं इथं जिव्हाळ्यात ओढणं असतं, पवित्र करणं असतं. देवाच्या पूजेसाठी हरळी कितीही पवित्र असली तरी कुणब्याला तापदायक असते जाणीव आहे. इथं आईच गुरुदेव त्यांना मुठीत सांभाळत घराचं गोकुळ सारवून घेत आपले लक्ष्मी असणं साकार करते. तिचं जगणं, सोशिकपण, ओटी पोटावरचे धुरेबंधुरे, रानात डसलेले विंचूकाटे आणि गोधडी शिवणं, मोडकळीला आलेल्या बैलगाडीसारखा तिचा देह उठताबसता करकर वाजत असतानाही राबणं चालू असल्याची नोंद कवी घेतो. उध्वस्त होत चाललेली खेडी, आत्महत्या करणारे कुणबी, त्यांच्या जगण्याची चाललेली ससेहोलपट यामुळे हा कवी अस्वस्थ आहे.

केशव सखाराम देशमुख यांच्या 'पाढा'(२००६), 'अथक' (२०१०) व 'चालणारे अनवाणी पाय' (२००८) या तिन्ही कवितासंग्रहातून येणारी कविता ही बापाचं काळभोर जमिनीसारखं दुःख, त्याचा राबण्याचा श्रमसिद्धांत मांडतच नांगराच्या फाळाचे धारदार गणित शिकवते. शेतकरी बाप व त्याला राबण्यासाठी मदत करणारे दांवणीवरचे बैल, कष्टात राहणारी माणसं हा कवितेचा आस्थाविषय आहे. येथील 'पावसाचं रांगणं', कृपावंत आभाळ, अघोरी, प्रार्थनेची कोवळी पाने, 'जीभेतून सांडतो भाषेचा विस्तव' यासारख्या प्रतिमा कृषीवलांचे जगणेचं आपल्यासमोर मांडतात. तुकोबा विषयीचा नितांत आदर व्यक्त करतानाच हा कवी आईच्या कष्टवंत हाताचं बळ विसरत नाही. तर तो कवीच्या श्रद्धेचा विषय आहे. 'अथक' या केशव देशमुख यांच्या दुसऱ्या कवितासंग्रहातून आलेल्या शब्दकळेचा विचार करतांना 'शेतांना सुगीची स्वप्न पडोत; पिकांना पाखरांचे स्पर्श लाभोत; चोराचिलटाची दृष्ट न लागो'(अथक, पृष्ठ १३७) असं मागणं मागते. भीषण दुष्काळाबद्दलही तक्रार न करणारा तरीही ढोर वासरू उपाशी राहू नये एवढीच काळजी करणारा शेतकरी येथे दिसतो. येथील प्रेतांवरच्या सत्काराच्या शाली, चाकू सु-यांची घट्ट मैत्री, कुन्हाडीचाच पाऊस, लिंगातले सर्जन, लोखंड पेरून कुन्हाडीचे पीक घेणारा शेतकरी, करवत आणि कुन्हाडीचा हंगाम यासारख्या प्रतिमांमधून अर्थवाही अभिव्यक्ती साधणारा हा कवी 'सोन्याच्या कळस' सारख्या कवितेतून शेतकऱ्यांच्या घरात जन्मणाऱ्या अभावग्रस्त जगणाऱ्या मुलीचे शब्दचित्र लक्षवेधक रेखाटत आहे.

अनिल पाटील यांच्या 'मातेरं' या कवितासंग्रहात व-हाडी बोलीचा अस्सल नमुनेदार वापर केल्याचे पाहायला मिळते. खिराळ्याची, यीहीर, सनं, वसानं, घळीत, शितोळा, कटी, सोळून, कुकवाच्या, कपायी, शुलोती, गयात, सोताच, नाइतं, तुह्ये, ओयख, चडन, नोको, सरक्यातीर...

यासारख्या शब्दकळेमुळे आपणास विठ्ठल वाघ यांच्या 'काया मातीत मातीत' (१९९१) काव्यसंग्रहाची आठवण झाल्याशिवाय राहत नाही. विठ्ठल वाघांच्या कवितेतील बोलीभाषा व-हाडी अकोला जिल्ह्यातील आहे. बहिणाबाई चौधरी नंतरची खरीखुरी ग्रामीण कविता म्हणून ज्या कवितेला गौरविण्यात आले आहे अशी वाघांची कविता शिवारात प्रतिमा पेरते तर ग्रामात प्रतीकाची पूजा बांधते. कृषी आणि कृषकांशी इमान वाळगणारी ही कविता लोकगीताची लय अंगीकारत लोकजीवनाचा गोडवा सांगणारी, तसेच लोकसंस्कृतीचा जोगवा मागत रानातील रानमेवा घेऊन, लोकतत्त्वीय धारणेतून निर्माण झालेली वाघांची

आजवरच्या मराठी कवितेला नवरसपूर्ण बनवते. राघू मैनेच्या प्रतीकांची मोठी बहारदार योजना विठ्ठल वाघ यांनी त्यांच्या कवितेतून केली आहे. भावकवितेचे सगळे गुणधर्म वाघांच्या कवितेत आढळतात. त्यामध्ये भुलाईच्या गाण्याचे स्वर जसे येतो तसेच अनेक लोकगीतांचा सुगंध दरवळत राहतो. लोकजीवनातील सांकेतिकतेचा पुरेपूर वापर, लोकसंस्कृतीचा घमघमाट त्यांच्या शब्दांना व अनेक ओळींना स्पर्शून जातो. वऱ्हाडी बोलीतील ‘ळ’ ऐवजी ‘य’ (डोळा- डोया, पोळा - पोया), ‘ड’ ऐवजी ‘ळ’ (जोडीने - जोळीने, जिकडे तिकडे - जिकळे तिकळे, मेढी - मेळी, सोड - सोळ), इथे तिथे - अथि तथि... अशा वेधक शब्दकळमुळे कवितेतील गोडवा आणखी वाढतो. कळीचे फुलात रूपांतर होणे यासारख्या बहारदार कल्पना (येवय), प्रतिमा व्यक्त करतानाची विठ्ठल वाघांची प्रतिभा गगनाला गवसणी घालणारी ठरते. डांगोडांगी, अळीमिळी गुपचिळी, न्हातीधुती, आंगोपांगी, डुलुडुलु, घरीदारी, नातंगोतं, लाजसरम इत्यादी शब्दातून बोलीत अनेकदा पहिल्या शब्दाला जो अर्थ असेल तोच दुसऱ्या शब्दाला जोडून येणा-या शब्दात आल्यास साद - प्रतिसाद देणाऱ्या ह्या शब्दामुळे कवितेची गोडी अधिक वाढीस लागली आहे. वाघांच्या कवितेत अंगभूत नाद आहे. या नादमयतेने रसिकांना नादी लावले. कवितेतील लयी चा लयदारपणा निर्माण करण्यात वाघांचा हातखंडा आहे. रंगारंगाईचे फुलं, जसे डुलतात डुलं, चंद्र चोरू चोरू पाहे, पान नाही पान; त्यात माहा मनं...अशा असंख्य ओळी ओळीतून शब्द शब्दातून लय, नाद, तालाची जुगलबंदी वाघांच्या कवितेत अनेक ठिकाणी आढळते. याशिवाय ईज नाचते धयथय, टरारून वर आले, माग फिरली गरकन, भिरभिरे पाखरू, अरमानानं खुळ्ळनं करा...अशा शब्दांनी वाघांच्या कवितेत गतिमानता येते. येनी कर फनी कर, फनफन वारा, लाजरी माही बुजरी काया, नवाई असी दिवाई जसी अशा अनेक प्रासयुक्त शब्दांमुळे विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेला अमिट गोडवा लाभला आहे. एवढे असून सुद्धा वाघांच्या कवितेतील प्रखर सामाजिकता नजरेस भरल्याशिवाय राहत नाही. या दृष्टीने त्यांच्या ‘काया मातीत मातीत’ संग्रहातील ‘ढगामुचूक अभाय’, ‘तिसरा डोया’, ‘खयवाळी’, ‘खापराचे दिवे’, ‘आक्के’, ‘म्हैस’, ‘मेंढरं’ या कवितांचा विचार करावा लागतो.

ना.धों. महानोर यांच्या ‘प्रार्थना दयाघना’ (१९९१) तील कवितेत काव्यानुभव, मांडणी, प्रतिमा, लय आणि भाषा ही एकजीव झालेली आहे. कवितेतील अनुभवाला आणि लयीला साजरा असाच त्यांच्या एकूण कवितेतील भाषेचा पदन्यास असतो. लय हेच महानोरांच्या कवितेत प्राणतत्व मानावे लागते. महानोरांच्या कवितेचा अल्पाक्षरत्व हा सुद्धा मोठा गुण आहे. त्या भाषेला लोकगीताचे, लोकसंगीताचे वळण आहे. काही शब्द रूपांना भाषेच्या जुन्या रूपाचे वळण त्यांनी दिले आहे. महानोर ज्या प्रदेशात राहतात त्या प्रदेशाची भाषा कवितेच्या माध्यमातून सर्वसाधारण मराठी वाचकांना परिचित नसलेली आहे. महानोरांचे शब्द प्रादेशिक व अनोळखी असले तरी त्यामुळे त्यांची कविता दुर्बोध मात्र होत नाही. ‘तिची कहाणी’ कवितासंग्रहातून तर भाषेची नव्याने घडण करणारे महानोर स्त्री जीवनाच्या सर्व व्यथावेदनांना मुखर करतात. शोधनिबंधाच्या विस्तार भयास्तव येथेच थांबणे उचित ठरेल!.

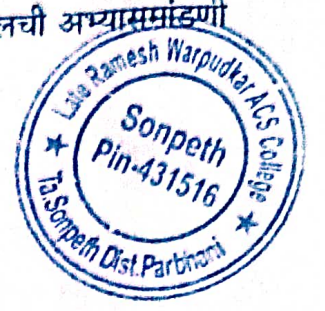
सारांश:-

मला माझे लहानपण आठवते. माझ्या लहानपणी प्रत्येक गावखेड्यातून, वाडी तांड्यावरच्या गरीब, कष्टकरी स्त्रियांचे दळण ‘जात्यांवर दळले जायचं. कांडण ‘उखळ’ - ‘मुसळा’च्या सहाय्याने चालायचे. स्वयंपाक दगडाच्या वा मातीच्या ‘चुली’वर केला जायचा. दह्यादुधातून लोणी काढण्याची किमया लाकडापासून बनवलेली ‘रवी’ करत असायची. घरातल्या सगळ्या माणसांसाठी केली जाणारी भाजी वा कालवण रुचकर व्हावे म्हणून ‘पाटा-वरवंट्या’च्या साह्याने घरातील गृहिणी मीठ, मिरची, मसाला, काळे वाटण बारीक वाटून भाजीत टाकायची.... तरीही त्या स्वयंपाकाची लज्जत कुठल्याही केटरिंगवाल्याला लाजवणारी असे.घर स्वच्छ करण्यासाठी ‘फडा’ असायचा तर घरात वेगवेगळ्या टाइल्स बसण्यापूर्वी सारवणे, पोतेरणे यातून घरातील भिंती शुभ आकार घ्यायच्या, वोलक्या व्हायच्या. त्यावेळी कुठलेही मिक्सर, कुकर, हिटर, गिझर वा फ्रिज उपलब्ध नसायचे. तरीही ‘मनगटाच्या बळावर घरातील कर्ती स्त्री आपला संसार तोलून धरायची’. जात्यावर बसले की तिला ‘ओवी’ सुचायची, दळण कांडण करताना भगवंताचे नामस्मरण ती करायची. आपल्या लेकराला नीतीपाठाची शिकवण व माणूस बनवण्याचे संस्कार पौराणिक कथातून, जात्यावरच्या गाण्यातून, अंगाई गीतातून वा संतांच्या अभंग, ओव्यांमधून केले जायचे. या सगळ्यांचे संदर्भ पेरत जाणारी मराठी ग्रामीण कविता म्हणूनच लक्षणीयपणे नजरेत भरल्याशिवाय राहत नाही. १९९० ते २०१०

पर्यंतच्या काही प्रतिनिधिक कवी व कवितासंग्रहाच्या आधारे काव्यसंग्रहाची भाषा व भाषिक वैशिष्ट्यांबद्दलची अभ्यासमांडणी वरीलप्रमाणे करताना काही सूत्ररूप मुद्दे वरीलप्रमाणे नोंदवता येतील.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- 1) शिंदे, शशिकांत: 'शरणागताचे स्तोत्र', मानसी प्रकाशन, नगर, पहिली आवृत्ती २००५.
- 2) देशमुख, केशव सखाराम: 'अथक', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती २०१०.
- 3) दौंड, कैलास: 'भोग सरू दे उन्हाचा', शब्दालय प्रकाशन, नगर, प्रथमावृत्ती, मे २००७.
- 4) किनगावकर, प्रकाश: 'गावाच्या आकाभोवती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती २००६.
- 5) देशमुख, केशव सखाराम: 'चालणारे अनवाणी पाय', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती - २००८
- 6) देशमुख, श्रीकांत: 'बळीवंत' केदार सप्लायर्स (प्रकाशन), पुणे, प्र.आ. १९९७.
- 7) इंगळे, बालाजी मदन: 'मेलं नाही अजून आभाळ', लोकवाडमय गृह, मुंबई, प्र.आ. २०१०.
- 8) पवार, संतोष: 'पिढीपेस्तर प्यादेमात' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २००८.
- 9) खेडेकर, जयराम: 'मेघवृष्टी', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती २००५.
- 10) कांडर, अजय: 'आवानओल', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती - २००५.
- 11) पाटील, अनिल: 'मातेरं', प्रतिभा साहित्य संघ, (विदर्भ) शाखा अचलपूर, पहिली आवृत्ती - मार्च २००६.
- 12) देशमुख, श्रीकांत: 'आषाढमाती', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, दुसरी आवृत्ती - २००६.
- 13) कोळगावकर, उत्तम: 'जंगलझडी', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९८२.
- 14) कोळगावकर, उत्तम: 'तळपाणी', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, पहिली आवृत्ती - २०००.
- 15) सार्वेकर, कैलास: 'मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथम आवृत्ती, १९९९.
- 16) कदम, महेंद्र: 'कवितेचे वर्तमान', दर्या प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, - २०१५.
- 17) कदम, महेंद्र: 'कवितेची शैली', भूमी प्रकाशन, लातूर, पहिली आवृत्ती, २००७.
- 18) गायकवाड, हेमलता: 'आधुनिक मराठी ग्रामीण कविता: एक अभ्यास' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती - १९९७.
- 19) जाधव, जयद्रथ (संपादित): '१९९१ नंतरचे ग्रामीण साहित्य: स्वरूप आणि संदर्भ', संस्कार प्रकाशन, लातूर, प्रथम आवृत्ती - २०१०.
- 20) वांदेकर, प्रवीण: 'समकालीन कविता: काही निरीक्षणे' उद्याचा मराठवाडा, दीपरंग, शिवाजी नगर, नांदेड.

PRINCIPAL

Late Ramesh Warpudkar
(ACS) College, Sonpeth
Dist. Parbhani (MS)